

УДК 340.0(09):947.032.4

Маслій Олена Василівна – прокурор Куп’янської міжрайонної прокуратури Харківської області, юрист 1 класу, здобувач кафедри кримінального процесу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

КАТЕГОРІЯ «СПРАВЕДЛИВІСТЬ» І ЇЇ РЕЦЕПЦІЯ З РИМСЬКОГО ПРАВА В НОРМИ СТАТУТІВ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

Досліджено процес зародження філософської правової категорії «справедливість» у римському праві та її трансформації в суто правові інститути, покликани забезпечувати реалізацію прав і законних інтересів людини, притягнутої до кримінальної відповідальності.

Ключові слова: справедливість як філософсько-правова категорія; справедливість у кримінальному процесі; принцип судочинства; здійснення правосуддя; справедливість кримінального провадження; справедливість судового рішення.

*Любіть справедливість, судді землі...
Мудрість Соломона*

Удосконаленню кримінальних процесуальних норм сприятиме поглиблене вивчення процесу трансформації філософсько-правової категорії «справедливість» у сучасні моделі здійснення правосуддя в кримінальних справах, а також з’ясування її змістовно-сутнісного наповнення на різних етапах суспільного розвитку. Саме тому не втрачають актуальності дослідження правових пам’яток часів римського права, середньовіччя й подальших епох.

Свого часу ще Платон звертав увагу на наявність співвідношення між особистою та політичною справедливістю, наголошуючи, що представники влади повинні бути наділені особистою справедливістю, оскільки інакше, усупереч своїй присязі, вони будуть служити не всьому народові, а інтересам певних груп [1, с. 41–42].

Дослідники Дигест Юстиніана констатують недостатню поширеність у них цього терміна та неоднозначність його розуміння [2, с. 63]. Як відомо, у другій половині 500-х рр., за дорученням Візантійського імператора Юстиніана було здійснено інкорпорацію правових позицій видатних римських юристів і тогочасних преторів (суддів), що дійшли до нашого часу в 50-ти книгах під назвою «Дигести (Пандекти) Юстиніана». Перша книга розпочинається розділом «Про справедливість і право», де вже з перших рядків Ульпіан зазначає, що «право» отримало свою назву від слова «справедливість», адже, згідно з визначенням Цельса, право є «мистецтвом доброго та справедливого». У першій книзі «Правил» Ульпіан розвиває думку свого сучасника, ґрунтуючись на тому, що правосуддя – незмінна й постійна воля наділяти кожного його правом, пам'ятаючи його приписи (жити чесно та не завдавати шкоди іншому), а юриспруденція – наука про справедливе й несправедливе [3, с. 13, 17].

Вивчення практики застосування терміна «справедливість» в інших нормах цієї збірки правових позицій дає змогу стверджувати, що його переважно вжито як синонім до слова «право», або для позначення вчинків учасників правовідносин на засадах доброчесності й добропорядності.

Водночас непоодинокими є приклади вживання цього терміна з іншим смислом. Наприклад: «Більш милостивим (справедливим) є таке тлумачення законів, у межах якого зберігається їх воля» (29-та книга Дигест, с. 41); словосполучення «милість справедливості» вжито Модестіаном у восьмій книзі «Відповідей» (с. 43).

Як якість правової норми поняття «справедливість» Ульпіан уживає в четвертій книзі «О фідеїкоммісах» (с. 47). У «Коментарях до едикту» він визначає цей акт як такий, що встановлює «величну» справедливість (с. 125).

Своєю чергою, Павло в третій книзі «Коментарів до едикту» вказує, що «до весілля несправедливо вимагати придане» (с. 191). В аналогічному контексті вживає поняття «справедливість» Ульпіан, формулюючи норму про стягнення з особи незаконного збагачення (с. 233).

Павло застосовує цей термін для позначення властивості вироку, стверджуючи, що не варто на підставі вироку (справедливого чи несправедливого), винесеного стосовно однієї людини, погіршувати становище іншої (с. 259). Про роль апеляції у виправленні несправедливості суддів попередньої інстанції міркує Ульпіан у першій книзі «Стосовно апеляцій» (с. 691). На несправедливість судді звертає увагу також Гай у третій книзі «Коментарів до провінційного едикту» (с. 283).

Одним із найяскравіших прикладів рецепції римського права в сучасне кримінальне процесуальне законодавство є розкриття справедливості через постулат: «Доказування покладається на того, хто стверджує, а не на того, хто заперечує» [3, с. 579].

Наведені приклади застосування в процесі реалізації правосуддя категорії «справедливість» прадавними римськими юристами в порівнянні з її розумінням і застосуванням у пізніші часи, зокрема в епоху середньовіччя, слугують підставами для висновку про те, що справедливість як властивість судочинства є однією з найбільш популярних категорій у процесі рецепції в сучасне законодавство вже наявних процесуальних норм.

Вивчення «зводу законів» Римської імперії дає змогу констатувати, що категорія «справедливість» не тільки мала глибинний філософський смисл, а й використовувалась для характеристики вимог до судових рішень.

До речі, здійснений аналіз цього джерела римського права свідчить про те, що використання поняття «справедливість» (з урахуванням антоніма «несправедливість»), наявне більш ніж у 50 тлумаченнях римських преторів (тогочасних видатних юристів), включених до Дигестів Юстиніана.

Категорія «справедливість» стала джерелом багатьох правил і складовою юридичних механізмів чинного на той час цивільного, особливо преторського, права. Серед функцій

справедливості (*aequitas*) у праві класичного періоду виділяють відновлювальну та корегуючу функції, що безпосередньо формують нові правила (норми) римського класичного права [2, с. 67].

Досягнення прадавніх римських юристів у формуванні категорії «справедливість» широко використовувались у період середньовіччя на теренах сучасної України, про що свідчать результати досліджень тогочасних правових джерел.

Литовські статuti, збережені в декількох списках (рукописних варіантах), усебічно досліджували науковці царської Росії (М. Ф. Владимирський-Буданов, Ф. І. Леонтович, Н. А. Максимейко); за радянської доби вивченням цієї проблематики займалися С. Борисенко, І. О. Малиновський, М. М. Товстоліс, Ю. М. Юргиніс та багато інших істориків і юристів.

Загальноновизнаним є внесок у дослідження історії прийняття і змісту статутів литовських учених (В. Андрюліса, І. Валіконте, Е. Гудавичуса, С. Лазутки); білоруських (В. Пічети, І. Юхо); польських (С. Кутшеби, В. Мацейовського); українських (Я. Падоха) та ін.

У сучасній Україні цьому питанню присвячено праці П. П. Музиченка, В. І. Самойленка, І. Я. Терлюка. Корисним для дослідників виявилось видання одеськими вченими у 2002–2004-х рр. нових оригінальних текстів, перекладених українською, з ґрунтовними науковими коментарями до найвідоміших списків усіх трьох статутів Великого князівства Литовського [4].

Нині дослідники серед правових пам'яток давнини виокремлюють статuti Великого князівства Литовського як найбільш досконалі зводи законів з огляду на сучасні вимоги до законодавчих актів.

Дія литовських статутів, окрім територій Литви, Польщі, Білорусі, поширювалася на територію сучасної Волині, Поділля, Київської, Полтавської та Чернігівської губерній.

У літературі наявна періодизація Литовсько-руської доби залежно від складу земель, на яких діяли ці статuti. Її автор зазначає, що після Люблінської унії (1569 р.) більшість українських земель перейшла під юрисдикцію польської Корони і

в трьох воєводствах (Волинському, Брацлавському, Київському) було тимчасово поширено дію цих статутів [5, с. 23].

Дослідники зазначених статутів звертають увагу на рецепцію римського права передусім у розділах, що стосуються унормування цивільно-правових відносин, визнаючи її добровільним запозиченням, зумовленим розробленням (написанням) статутів знавцями римського права, завдяки чому гуманістичні ідеї Відродження було відображено в окремих нормах процесуального та кримінального права [6, с. 256–257].

Науковці також констатують схожість статутів з іншою письмовою збіркою правових норм епохи феодалізму – «Руською правдою», адже основою звичаєвого права всіх областей литовської держави були норми саме «Руської правди» [7, с. 33].

Перший Статут Великого князівства Литовського 1529 р. за своєю суттю був актом кодифікації письмово закріплених прав, звичаїв і типових судових рішень, прийнятих на землях Князівства. У цьому зводі правил наявні також норми, що належать до судово-процесуального права. Тогочасний суд був головним правоохоронним органом держави, який забезпечував охорону правопорядку, обмежував свавілля окремих панів і магнатів, надавав авторитет праву. Саме тому приділено значну увагу регламентації судочинства [4, с. 32].

Ще на початку минулого століття було зазначено, що в Литовському Статуті «не розмежовано» цивільний і карний процеси, а також норми матеріального та процесуального права, що зазвичай розміщені одразу після норм, які встановлюють конкретну відповідальність. Власне тогочасний судовий розгляд справи мав різні назви. Водночас змагання сторін уважалось «доведенням справедливості» [5, с. 48–54].

Окрім кодифікованого акта 1529 р., до статутів Великого князівства Литовського належать також їх пізніші редакції 1566 і 1588 рр., які фактично розвивали та доповнювали первинний текст, зберігаючи загалом його структуру й термінологію. Порівняння змістового навантаження розд. 6 «Про суддів» Статуту 1529 р. з розд. 4 «Про суддів та (і) про суди» статутів 1566 і 1588 рр. свідчить про суттєве вдосконалення змісту відповідних артикулів, збагачення їх новими засадами

правосуддя й унормуванням проблем, що виникли під час здійснення розгляду судових справ у попередні роки.

Розділ 6 Статуту 1529 р. містить у собі преамбулу, що фактично закріплює структуру судової системи та «приписує судити тільки за писаними правами», і 36 статей, що передбачають процедуру розгляду судових справ [8, с. 241–252]. Недотримання писаної процедури передбачало не лише стягнення збитків, а й анулювання вироку, винесеного «не у відповідності до прав писаних».

Системний аналіз норм цього розділу дає змогу констатувати, що однією із засад судочинства тут визнано категорію «справедливість». Цей термін здебільшого ототожнюють із правосуддям. Так, у ч. 1 ст. 5 про кривди, яких зазнають люди за відсутності правосуддя, водночас ідеться про право скривджених вимагати «здійснення правосуддя», «щоби справедливість учинено було». Аналіз усього тексту норми свідчить про ототожнення категорії «справедливість» із власне процесом її забезпечення, тобто правосуддям. У частині другій цієї самої статті закріплено право на апеляцію в разі визнання особою вироку несправедливим, що демонструє усвідомлення справедливості як властивості законного (правосудного) судового акта, зокрема в межах сучасного розуміння справедливості в неангломовних державах. В аналогічному контексті «про несправедливий» вирок ідеться в ст. 26.

Статтею 6 фактично визначено досудовий порядок розгляду скарг та закріплено обов'язок відповідної особи забезпечувати справедливість. І лише «якщо той пан після повторного пред'явлення вимоги не захоче вчинити справедливості...», винуватий повинен відповідати перед повітовим суддею (ч. 1).

Системний аналіз норм інших розділів Статуту дає підстави стверджувати, що термін «правосуддя» є домінуючим у визначенні процесу розгляду скарг і справ про злочини (розд. 12 ст. 5); відправлення правосуддя (розд. 1 ст. 1) тощо.

Незважаючи на те, що, відповідно до Люблінської унії, українські землі в 1570 р. вийшли зі складу Князівства Литовського, на їх території залишилися чинними норми Другого

Статуту 1566 р. Ця правова пам'ятка містила більш детальне унормування процедури судочинства й передбачала додаткову відповідальність, хоча загалом зберегла структуру Першого Статуту. Відтоді було офіційно закріплено найменування статей (артикули), інститут присяги не тільки суддів і підсудків, а й земських писарів. Водночас зобов'язання діяти під час виконання цих обов'язків слушно зазначено в тексті присяги принаймні тричі (артикул 1 розд. 4) [8, с. 90–124].

Як і в попередньому, у новому статуті термін «справедливість» продовжує використовуватись і як здійснення правосуддя, і як ознака судового рішення (артикул 29).

У Поправах до Статуту 1566 р., унесених Варшавським сеймом 1578 р., зазначалось, що зміни й доповнення зумовлені необхідністю «сприяти новому порядку справедливості». Значення справедливості розкрито в іншому акті про внесення доповнень до статуту, який має назву «Конституція Варшавського сейму 1578 р.» і проголошує «всі ті справи вирішувати, не ставлячись до жодної сторони поблажливо і не вдаючись до винятків» [8, с. 424].

28 січня 1588 р. Жикгімонт III, король польський, великий князь литовський, руський, в акті про введення в дію нововиправленого Статуту іменує його «порядком відправлення правосуддя» і предписує всі справи судові описаним у Статуті порядку розглядати, починаючи зі свята католицького трьох королів наступного року (1589 р) [9, с. 18–19].

Аналіз цієї оновленої редакції Статуту дає підстави для висновку про більш чітке розмежування в його нормах термінів «справедливість» і «правосуддя». Так, в артикулі 32 розд. 3 детально регламентовано порядок, за яким треба «чинити правосуддя» і покладається право доводити справедливість на сторони судового розгляду справи. Словосполучення «задня зволікання правосуддя» вжито для позначення навмисних дій сторін щодо уникнення розгляду судових справ у будь-який спосіб (артикул 41) [9, с. 149].

Також було вдосконалено процедуру приведення до присяги всього складу суду, зокрема земського писаря, у тексті якої йдеться про обов'язок кожного суб'єкта суду діяти

справедливо. У подальших артикулах розд. 4 Статуту справедливість здебільшого вжито як вимогу до судового рішення, його ознаку (ст. 40), несправедливими визнано дії, здійснені всупереч письмово закріплених процедур.

Результати авторського аналізу змісту й сутності норм статутів Великого князівства Литовського, що визначали процедури розгляду кримінальних справ, дають підстави підтримати наявну в літературі позицію про те, що судочинство на українських землях Великого князівства Литовського переважно не відрізнялось від судочинства в Києво-руській державі. Процесу був притаманний суворий формалізм, він здійснювався усно й відкрито, з дотриманням певних процесуальних обрядів, був єдиним для цивільних і кримінальних справ, мав позовний (звинувачувальний) характер. Сторони судового процесу мали досить широкі процесуальні права [10, с. 70].

Отже, стосовно значення категорії «справедливість» у середньовічному судочинстві можна зробити такі висновки:

З моменту введення в дію в 1530 р. першого Статуту і до прийняття Статуту 1588 р. вживання цього терміна набуло однозначності. Замість дуалістичного (подвійного) розуміння терміна (як правосуддя, тобто дії, та як його ознаки), «справедливість» в останній редакції статуту постає як принцип судочинства, процесуальні дії, що повинні бути здійснені відповідно до письмово зафіксованих правил;

категорію «справедливість» було випробувано багатовіковою судовою практикою, що дає підстави для подальшого її змістового вдосконалення в сучасних моделях кримінального судочинства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Хеффе О. Справедливость. Философское введение / О. Хеффе ; [пер. с нем. О. В. Кильдюшева ; под. ред. Т. А. Дмитриева]. – М. : Праксис, 2007. – 192 с.
2. Савельев В. А. Справедливость (aequitas) и добросовестность (bona fides) в римском праве классического

періода / В. А. Савельєв // Государство и право. – 2014. – № 3. – С. 63–72.

3. Суд и судьи в избранных фрагментах из Дигест Юстиниана / под ред. Л. Л. Кофанова ; пер. с лат. – М. : Статут, 2005. – 734 с.

4. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юрид. літ., 2002–2004. – . –

Т. 1 : Статут Великого князівства Литовського 1529 року. – 2002. – 462 с.

5. Падох Я. Суди й судовий процес старої України (нарис історії) / Я. Падох. – Нью-Йорк [та ін.] : [б. в.], 1990. – 128 с.

6. Музиченко П. П. Рецепція римського права правовою політикою Великого князівства Литовського у XVI ст. / П. П. Музиченко // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. – Одеса : Астропринт, 1999. – Вип. 5. – С. 255–259.

7. Музыченко П. П. К истории создания Литовских статутів П. П. Музыченко // Проблемы правоведения : межведом. науч. сб. – Киев : Висш. шк., 1989. – С. 31–36.

8. Статути Великого Князівства Литовського : у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юрид. літ., 2002–2004. – . –

Т. 2 : Статут Великого князівства Литовського 1566 року. – 2003. – 558 с.

9. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юрид. літ., 2002–2004. – . –

Т. 3 : Статут Великого князівства Литовського 1588 року : у 2 кн. Кн. 1. – 2004. – 566 с.

10. Перлюк І. Я. Історія українського права від найдавніших часів до XVIII століття : [навч. посіб.] / І. Я. Перлюк. – Львів, 2003. – 155 с.
